Stad & *Ambt*

Driemaandelijkse uitgave van de Historische Kring Stad en Ambt Almelo

29e jaargang nummer 2
april 2021

COLOFON
Uitgave van de Stichting Historische Kring Stad en Ambt Almelo

Secretariaat:
H. (Hetty) Leusman, Jacob Marisstraat 8, 7606 HL Almelo tel: 06 55348532
E: hetty@leusman.eu

Redactie:
Hans Gerritsen
Jennie van der Horst-Hemmink
Hanschristiaan Krol
Herman Reckman

Redactieadres:
Bellinckhofdwarsweg 3, 7604 PD Almelo
T: 0546- 813 677
E: jennekeva@gmail.com

Website:
www.historischekringalmelo.nl

Verschijningsdata:
Januari - april - juli - oktober
Kopij uiterlijk vier weken voor verschijning inleveren bij redactieadres

Abonnementen:
Individueel lid € 23,- per jaar.
Begunstigers van de Stichting Historische Kring Stad en Ambt Almelo ontvangen vier maal per jaar dit tijdschrift, hebben gratis toegang tot de lezingen en kunnen deelnemen aan de excursies.
Losse nummers € 4,50

Bank:
NL 63 RABO 0381 3305 59

Druk:
Herman Media

Vormgeving:
Herman Reckman

Foto omslag:
Herman Reckman

ISSN 1389-3068

Voorwoord

In de namen van plaatsen en personen zit een betekenis verscholen. Soms is het evident, maar vaak is het wat zoeken. In het dagelijkse gebruik gaan we meestal voorbij aan de feitelijke betekenis en zijn we er ons niet van bewust.

Almelo betekent olmenbos. Ooit heeft iemand deze naam gegeven aan de plaats waar nu onze stad is. Een naam die door anderen herkend werd en gemeengoed geworden is. Vrijwel niemand zal aan een olm (=iep) denken als hij/zij de naam Almelo uitspreekt. Loolee betekent bosbeek. Het woord “loo” zal nog wel associaties oproepen, maar het woord “lee” is in onbruik geraakt. Weezebeek betekent “weidebeek”, de naam vertelt het verhaal van het omringende gebied. Veel gebieden (wijken of dorpen) hebben het achtervoegsel “broek”, zoals Bornerbroek en Windmolenbroek. Het duidt op een wat lager gelegen gebied dat bij tijd en wijle nat was. Het woord “broek” heeft taalkundig relaties met het engelse “brook”, dat beek betekent. Er zijn veel meer woorden die terugkomen in namen van plaatsen en personen, maar die in het dagelijkse taalgebruik niet meer voorkomen. Horst, maat, kamp, haar, rode, braak, beck/ bek, um/om/em/heem/ heim, wold, wijk, laar, hof/ hove/ hofte, voorde. Het is een willekeurige greep van woorden die verwijzen naar huizen, boerderijen en landschappelijke elementen.

De namen zijn ontstaan in een ver verleden. Ze vertellen een verhaal over de eigenschap van een gebied of de afkomst van een persoon/ familie. Ze zijn verwoord in de taal van destijds. In Noord- en Oost Nederland was dat het Nedersaksisch, in ons gebied het Twents. De taal is in de afgelopen eeuwen overvleugeld geraakt door het Nederlands. Het Twents is echter taai en heeft stand gehouden. Sterker nog, de taal van ons gebied, waarmee velen van ons opgegroeid zijn, is bezig met een revival. In dit nummer van Stad en Ambt een nadere verkenning van het Twents dat in Almelo gesproken wordt.

Maar er is meer. Stad en Ambt belicht ook in dit nummer weer de geschiedenis en cultuur van Almelo. Omdat het betekenis heeft. Het zegt iets over wie we zijn en waar we vandaan komen. Zo kunnen wij in een turbulente wereld een eigen verhaal vertellen en velen kunnen dat in onze eigen taal, het verhaal van Almelo.

Hans Gerritsen

In dit nummer:

2 Ooggetuigen van de bevrijding van Almelo
4 Almelose grensstenen
6 De Riet en het Rietplein
11 Liberation of Almelo
14 Frits Lamberts, fotograaf in oorlogstijd
16 De plaats van het Almeloos binnen het Twents
20 Harde koppen- Zeger van Rechteren
24 Nieuws van Stad & Ambt

Ooggetuigen van de bevrijding van Almelo

Door Hans Gerritsen

76 jaar geleden werd Almelo bevrijd. De intocht van de Canadezen op station de Riet en vervolgens via de Bornerbroeksestraat en de Rietstraat is inmiddels legendarisch. Het betekende licht na donkere jaren van de bezetting. We laten twee ooggetuigen aan het woord.
Achtereenvolgens Jannie Zigterman (JZ), destijds 14 jaar die in de Plompstraat woonde bij het Louise van Haaftenplantsoen in de Riet. En Jack Voskamp (JV) destijds 10 jaar, woonachtig in de Zuiderstraat, die de Canadezen zag komen op de Bornerbroeksestraat. Zijn vader had een kruidenierszaak en meubelwinkel.

Wat gebeurde er op 4 april 1945?

JZ We hoorden 's morgens vroeg een enorme knal. Dat bleek later de brug over de Weezebeek in de Bornerbroeksestraat te zijn die door de Duitsers werd opgeblazen. De omwonenden hebben de Canadezen verteld dat de spoorbrug over de Weezebeek nog intact was. Dat werd toen de route die gekozen werd. Via de Nijreesweg reden de tanks naar de spoorbrug. Het was in de morgen lang doodstil in de wijk. Het was heel erg spannend wat er zou gaan gebeuren. Iedereen hield z'n adem in.

Wij woonden aan de westkant van de Plompstraat. Vanuit ons huis had je een goed uitzicht op het plantsoen. Opeens zag je dat heel veel mensen uit hun huizen kwamen en het plantsoen in gingen richting het station. Mijn zus die vier jaar ouder was en ik gingen ook naar buiten. Mijn ouders bleven thuis. Op de spoorbaan reed een tank langzaam vanaf het station richting de dubbele overweg. Af en toe stopte de tank. Ik zal dat beeld nooit vergeten. Het waren de eerste Canadezen die we zagen. Mensen plukten forsythia's uit het plantsoen en maakten daar boeketten van. Iedereen ging naar het station. Drommen mensen stonden om de tanks om de Canadezen te verwelkomen. Mensen waren dolblij en juichten. Almelo werd bevrijd!

Hoe ging het verder op 4 april?

JZ Na verloop van tijd gingen mijn zus en ik naar huis. Een deel van de Canadezen ging vanaf het station verder via de Rietstraat, een ander deel door de Bornerbroeksestraat. Naast ons huis verbleven gedurende enige dagen een aantal Canadezen in hun tanks, zij kwamen af en toe langs om zich te scheren, om naar de wc te gaan en om koffie te drinken. Ik kreeg op mijn verjaardag chocola. Dat had ik in geen tijden gehad. Mijn zus sprak redelijk goed Engels en kon de Canadezen goed te woord staan. Er stond een tent naast de tanks bij ons huis voor de communicatie. We hoorden regelmatig dat morsetekens werden gebruikt.
Na enige tijd trokken de Canadezen verder. We bleven de volgende dag thuis. Er werd in Almelo nog gevochten, je zat eigenlijk midden in de linie. Er vlogen verkenningsvliegtuigen over Almelo. Op 6 april ben ik met mijn zus de stad in gegaan. Er hadden zware gevechten plaatsgevonden op de Markt. De Waag en andere gebouwen waren zwaar beschadigd.
Ik herinner me dat we in latere dagen gedanst hebben. Dat was in het plantsoen bij de Rietstraat bij de witte huizen. Een enorme slinger van mensen die elkaars hand vasthielden rond het plantsoen. Iedereen was dolblij.

Hoe kijkt je terug op de oorlog in Almelo?

JZ De V1 was het ergste. We waren regelmatig doodsbang. De V1's werden afgevuurd vanuit het Nijreesbos en het Maatveld. De lancering ging verre van vlekkeloos. In de Bolkshoek en aan het begin van de Rietstraat zijn V1's neergekomen in Almelo. We waren natuurlijk bang dat er nog meer mis zou gaan. De V1's werden in de laatste jaren van de oorlog om de paar dagen afgevuurd. Nog

"Dubbele overweg" met rechts de toren van de St. Egbertuskerk

steeds kan ik me het geluid van het opstijgen herinneren, een knal en een enorm geraas.
Het is bijzonder, het leven tijdens de bezetting ging gewoon door, je ging naar school, mijn vader naar zijn werk. Wat ik me ook herinner dat het zo donker was, er was geen straatverlichting. Je kon de sterrenhemel heel goed zien.

‘s Nachts kwam er een groot aantal vliegtuigen over naar het Ruhrgebied. De Duitsers waren met hun afweergeschut actief. Na een uur kwamen de vliegtuigen weer terug om naar hun basis in Engeland te gaan.
In Almelo is er in de Hofkampstraat een vliegtuig neergestort. In andere plaatsen in Twente waren er veel meer slachtoffers door bombardementen of neergestorte vliegtuigen.

De Canadezen trekken over het spoor de stad in. Bij wat toen de dubbele overweg was rijden de tanks de Bornerbroeksestraat op naar de driesprong met de Zuiderstraat. Daar zag Jack Voskamp de Canadezen.

Wat gebeurde er op 4 april?

JV Op die dag verschenen de eerste geallieerde verkenningscarriers bij ons in de straat. Vanaf het verkeersplein bij de dubbele overweg maakte de grootste groep tanks hun opmars langs het kantoorgebouw van de vroegere brouwerij en langs de Sint Egbertuskerk naar de hoek Bornerbroek-sestraat-Zuiderstraat.
De Canadezen deelden sigaretten, kauwgom en chocolade uit, hetgeen allemaal nieuw was voor mij. De compagnie kwam uit Edmonton, Alberta.

Almelo. Zuiderstraat
Zuiderstraat, hoek Bornerbroeksestraat

Ik herinner me dat een Canadese carrier voor ons huis stopte. Vier grote mannen kwamen er uit en vroegen aan mijn moeder of ze hun blikken met voedsel konden opwarmen in de keuken. Onze kleine keuken was opeens helemaal vol. Ik had dat nog nooit gezien, voedsel uit blik.

Wat zijn je herinneringen aan de Canadezen?

JV In de buurt werd een school ingericht voor de inkwartiering van de Canadese soldaten. Dat was op de hoek van de Adastraat en de Marktstraat. Ik was er als de kippen bij om allerhande klusjes voor hen te doen. Zij waren het die mij Jack noemden. Die voornaam ben ik tot de dag van vandaag blijven gebruiken. Ik perste hun broeken, haalde eieren bij de boer, deed boodschappen en nam soms soldaten mee naar huis om koffie of thee te drinken. Op een gegeven moment hebben deze Canadezen bij kleermaker Bakhuis in de Zuiderstraat een battledress van een van de soldaten laten vermaken, zodat ik als hun mascotte hierin rondstapte. Als beloning voor het werk ging een korporaal met de pet rond om sigaretten op te halen. Die verkocht ik voor een gulden per stuk. Ik betaalde van de opbrengst o.a. de privélessen Engels die ik volgde bij instituut Koenderink. Ik ging vaak kijken bij de bevoorrading van de Canadezen, de vrachtwagens met materieel en munitie kwamen binnen bij de Veemarkt. Vervolgens werd het tijdelijk onderbracht op de Gravenallee, waarna het naar de frontlinies werd vervoerd.

Hoe ging het na de bevrijding in Almelo?

JV Ik heb op afstand gezien dat vrouwen opgepakt werden door de Binnenlandse Strijdkrachten, op een oude aanhangwagen werden gezet, kaal geschoren en met teer ingesmeerd. Als je als vrouw met de Duitsers uit was geweest, was je fout en ging je het kamp in. De eerste maanden na de bevrijding was het elke dag feest. De straten waren versierd, muziekkorpsen gingen de straat op en er werd ’s avonds veel gedanst. Er werden polonaises gedanst, slierten mensen achter elkaar. Iedereen ging naar garage Boessenkool in de Bornerbroeksestraat waar de Canadezen hun materiaal hadden staan en zij gooiden vanaf het balkon sigaretten en kauwgom naar de honderden mensen die daar stonden. Deze bevrijdingsroes kan ik met niets vergelijken. Toen alles weer normaal werd vond ik het vreselijk saai en wilde ik weg uit Almelo, uit Nederland.

De bevrijding was een grote gebeurtenis in het leven van Jannie Zigterman en Jack Voskamp. Het heeft veel indruk gemaakt. Na 76 jaar spreken zij over de bevrijding alsof het nog niet zo lang geleden is. Het is een herinnering die zij koesteren, die wij koesteren, omdat Almelo op dat moment de vrijheid terug kreeg.

Almelose grensstenen

Door Bert Nijkamp

In het oktobernummer van Stad en Ambt 2016 schreef Bert Nijkamp een bevlogen artikel over de Almelose grensstenen. Hij schreef toen: "De stenen passen in het Twentse landschap. Ze zijn robuust van vorm, ietwat mystiek en ze dragen soms intrigerende namen. Naast akkerwallen, landweren, grenssloten, essen en kronkelende lanen met oude noestige eiken zijn ze de afgelopen tientallen jaren uit ons beeld verdwenen. Dat is een gemis, juist die diversiteit maakt onze omgeving attractief om in te leven en voor een ander op zoek te gaan".

Sinds ik in 2016 een artikel in dit blad heb mogen publiceren over de Almelose grensstenen ben ik weer wat wijzer geworden en zijn de doelstellingen van destijds overtroffen. Zo is er bijvoorbeeld inmiddels bekend dat de Almelose metselaar Hendricus Troost in 1817 de opdracht krijgt tot het plaatsen van de zandstenen palen waaronder ook het herplaatsen, nummeren en herstellen van 10 bestaande limietstenen. Dit voor een bedrag van f. 141,74 bestaande uit evenredige bijdragen van de gemeenten Almelo, Wierden, Borne en Tubbergen. Tweehonderd jaar later blijkt de keus voor de zandstenen palen een gelukkige. In de omliggende gemeenten is aanzienlijk minder bewaard omdat men daar ook voor eikenhout koos. De hierboven genoemde reeds bestaande stenen of palen zijn geplaatst in de jaren 1770-1790 en bevonden zich allen aan de grens met Albergen en Bornerbroek. Dat plaatsen gebeurde meestal naar aanleiding van het beëindigen van twisten die er waren vanwege het gebruik of liever gezegd misbruik van de gemene (Marke) gronden. Daarnaast hebben we een kennelijke vergissing rechtgezet. De steen die zich in de tuin van het Stadsmuseum bevindt is ten onrechte aangemerkt als de Brektemmersteen. Vanwege het getal 2 dat nog zichtbaar is en nadere bestudering van de originele standplaats van de steen komen we tot de conclusie dat het hier om de Bertus Paaschenpaal gaat die bij het proces-verbaal als Geusepaal te boek staat. Wat ik wel had gehoopt maar niet verwacht is de verwezenlijking van een behoorlijk aantal projecten in de afgelopen jaren, namelijk:

De Brandrietpaal

De Beusepaal

Volgens een artikel in het jaarboek Twente uit 1992 zou mogelijk het onderstuk van de steen nog in de grond zitten. Daarom hebben we met een aantal vrijwilligers voorzien van prikstokken in 2018 de locatie onderzocht maar niets gevonden. Maar geheel toevallig stuitten we bij een nabijgelegen erf wel op een totale verrassing. In de voortuin van de familie Harink troffen we namelijk een steen aan met het nummer 5 en de T als merktekens. Dit bleek de zogenaamde Wegpaal te zijn die oorspronkelijk ter hoogte van de kerk in Mariaparochie stond. In oktober 2019 heeft deze steen een prominente plek aan de Almeloseweg gekregen. Daarmee was het hoofdstuk nog niet afgesloten. Enkele maanden nadat we de zoekactie naar de Beusepaal hadden ingezet werd ik gebeld door een bewoner van een ander nabijgelegen erf met de mededeling dat hij een steen bezat die interessant leek. Dat bleek een gedeelte van de Beusepaal te zijn die tientallen jaren daarvoor tijdens werkzaamheden aan de sloot gesneuveld was. Dat stuk steen is in oktober 2018 herplaats op de originele locatie aan de voormalige Schipsloot.

Vredepaal

Om te voorkomen dat de Vredepaal die in 2016 van z'n voetstuk was gevallen zou verdwijnen is het bovenstuk in mei 2019 herplaatst en van een stevig fundament

voorzien. Daarvoor is ook het onderstuk uitgegraven dat bij nadere bestudering bleek te beschikken over een ongebruikelijke gravering me de letters IHBD en het getal 74. Mogelijk heeft dit een relatie met het officiële einde van de grenstwisten in 1774 en dit gedeelte van de steen is thans te aanschouwen bij het buitencentrum Erve Peeze.

Schuttepaal

Naar aanleiding van een artikel in dagblad Tubantia over onze queeste naar zoekgeraakte grensstenen werd ik in juni 2019 gebeld door Ben Weiden die vertelde dat er in zijn voortuin naar alle waarschijnlijkheid ook een originele zandstenen paal stond. Die bleek bij een verkenning ter plaatse wel erg gehavend. Maar aan de hand van de coördinaten moet dit wel de Schuttepaal zijn. Deze forse paal is wel bijzonder interessant vanwege de afwijkende maten ten opzichte van de andere bekende palen.

Brandrietpaal

Omdat onze inspanningen kennelijk op prijs gesteld worden werd ik vorig jaar benaderd door een medewerker van het Stadsmuseum. Die hadden namelijk van een particulier een aanbod gekregen om een bovenstuk van een grenspaal aan de collectie toe te voegen. Het leek echter een beter idee om een geschikte herbestemming te vinden en zo werd ik gevraagd. Aan de hand van het nummer 11 was direct te herleiden dat het om de Brandrietpaal ging. Overigens voorzien van de inscriptie T en voluit de naam Almelo wat tot nu toe uniek is. Vorige zomer is de steen voorzien van een informatiepaneeltje in het bijzijn van de familie Schoenmaker herplaatst aan de Broekzijdeweg.

Vettepaal

Toeval bestaat niet? Waar de eerdergenoemde Wegpaal een meer dan welkome bijvangst was van de speurtocht naar de Beusepaal zo bleek de zoekgeraakte Vettepaal nog geen 200 meter verwijderd van de Vredepaal te staan. Ook weer in de tuin van een particulier die zich met de beste bedoelingen rond het jaar 2000 over de steen had ontfermd bij de ontwikkeling van bedrijvenpark Twentepoort West. In het afgelopen najaar is de steen herplaatst aan de Huttenweg. Het bijbehorende info paneeltje wacht op betere tijden om officieel onthuld te worden.

Alle projecten zijn uiteindelijk geslaagd dankzij de welwillende medewerking van een aantal ondernemers, particulieren, historische verenigingen en overheden. Voor de komende tijd staan er nog een aantal kleine klussen op het programma. Ik hoop echter dat er nog meer verdwenen stenen ontdekt gaan worden omdat er zich met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid nog zeker een drietal in particulier bezit moeten bevinden.

De Vettepaal - © Tubantia 6 juni 2019

De Riet en het Rietplein

Door Hanschristiaan Krol

De laatste 25 jaar van de 19de eeuw liepen er diepe scheuren door het politieke landschap. Conservatieven en liberalen lagen met elkaar overhoop. Protestanten en katholieken eisten subsidie voor hun scholen. Socialisten wilden verbetering van het lot van de arbeiders. Algemeen kiesrecht voor mannen, maar ook vrouwen? Het laatste progressieve liberale kabinet Pierson (1898-1902) pakte één van de problemen aan: de "Sociale Kwestie". Met één stem meerderheid werd in 1900 de leerplichtwet aangenomen. Kinderen moesten tot hun 12de naar school, waardoor kinderarbeid tot 12 jaar beperkt werd, maar de aardappels moesten wel van het land. Een jaar later werd de Woningwet aangenomen ingediend door de minister van Binnenlandse Zaken Goeman Borgesius.

Rietplein in 1920

Wonen

De Woningwet was een absolute noodzaak. De woonomstandigheden voor arbeiders op het platteland en in de stad waren erbarmelijk. In het veen bij Westerhaar woonden de turfstekers in plaggenhutten. In het Hof van Gülick stonden de krotwoningen met de ruggen tegen elkaar. Wie als arbeider in de textiel werkte verdiende een hongerloon en woonde met te veel mensen op te weinig vierkante meters. In het begin van de vorige eeuw bestond 53% van de woningen in Stad Almelo uit 1 of 2 kamerwoningen [1]) met één steens muren, de dakpannen onbeschot op de panlatten en drinkwater uit een gezamenlijke pomp. De boldootkar kwam langs om de ton onder het huuske te legen. Soms was er helemaal geen gerief en werd de wc gedeeld met verschillende families, zoals bij de familie Wanschers waar Jacob Kupers over de vloer kwam. "Na mijn diensttijd ben ik weer bij Scholten in de meetkamer aan de slag gegaan. Bij die katoenspinnerij leerde ik Mien Wanschers kennen. Haar ouders woonden in de Willemsgang nabij het Schalderoi. Zij hadden zeven kinderen en om al die monden te voeden werkten vader en moeder bij Scholten. Het huisje waarin zij woonden was erg klein, zoals alle huisjes in die omgeving en had geen gerief (toilet). Er was een bedstee voor de ouders, één voor een paar kinderen en de overigen moesten op een open zolder slapen. In 1919 zijn wij getrouwd en kregen wij een nieuwe woning in de Pijlkruidstraat toegewezen. …. De huur van ƒ 3,90 werd wekelijks opgehaald." [2])

Jacob Kupers was een geluksvogel. Daar op de Riet kwam het jonge stel in een moderne woning met drie slaapkamers, een kraan in de keuken en een toilet gebouwd aan het huis, maar wel met waterspoeling. Kupers en zijn vrouw huurden van de Woningbouwvereniging Almelo (nu Beter Wonen) bouwer en eigenaar van "Tuindorp de Riet".

Tuindorpen

In Twente zijn drie tuindorpen aangelegd. Alle drie geïnspireerd, direct of indirect, door Jacques van Marken, een briljante ondernemer met baanbrekende ideeën op het gebied van de arbeidsverhoudingen waarmee hij ver voor de troepen uitliep, zeker in vergelijking tot de baronnen in de Twentse textiel. Van Marken, een dominees zoon, studeerde in 1867 af in Delft. Twee jaar later startte hij, 22 jaar oud, in Delft de N.V. Gist en Spiritus Fabriek een innovatief bedrijf nu deel van DSM. Van Marken was de eerste in Nederland die voor zijn personeel een pensioenfonds en een ondernemingsraad oprichtte. De gebroeders Scholten noemden hem dan ook die “Rode Van Marken” toen hij in 1888 naar Almelo kwam om te bemiddelen tijdens een staking in hun weverij. De gebroeders wezen hem de deur.

Van Marken was ook baanbrekend toen hij voor zijn arbeiders in Delft het Agnetapark aan liet leggen, het eerste tuindorp van Nederland. Hij trok voor het ontwerp de landschapsarchitect Louis Paul Zorcher aan, die al het ontwerp voor het Vondelpark en een deel van de tuin van Twickel had geschetst. Voor het Agnetapark tekende hij kronkelende lanen, veel groen en een waterpartij. Kenmerken die we ook tegen komen in ’t Lansink, Pathmos en de Riet. Ook daar heeft Van Marken zijn stempel gedrukt, dankzij zijn zakelijke relatie met Charles Theodoor Stork. Stork leverde ketels aan de Gist en Spiritusfabriek.

Uit dat contact groeide een vriendschap. Beide ondernemers vonden elkaar niet alleen omdat ze hart voor hun bedrijf hadden, maar ook voor hun arbeiders. Stork, ook een sociaal liberaal, stichtte net als Van Marken een pensioenfonds, een ondernemingsraad en een ziekenfonds. Het was Coenraad, de zoon van Charles, die met de financiële steun van Dikkers en de Katoenspinnerij grond aankocht bij ’t Lansink om daar een tuindorp aan te laten leggen waar Hengelose arbeiders en management door elkaar zouden kunnen wonen. Voor het ontwerp trokken de investeerders architect Karel Muller aan. Muller had in Twente al naam gemaakt met zijn ontwerpen voor Egheria op de Tankenberg en de Sprengenberg bij Haarle. Hij had goede contacten in Twente, want twee zussen trouwden in de familie Gelderman uit Oldenzaal. Muller kreeg carte-blanche, nam tuinarchitect Springer in de arm en samen ontwierpen zij één van de mooiste tuindorpen van Nederland.

Tussen 1911 en 1914 ontstond in Hengelo ’t Lansink gevarieerd in architectuur, met veel groen, een waterpartij - het zwembad- en kronkelende straten. Ook de huizen met de laagste huren hadden een badgelegenheid.

Pathmos en de Riet

In 1915 en 1917 ging de schop de grond in voor de bouw van Pathmos in Enschede en de Riet in Almelo. In Enschede werkten Gemeente en particulier kapitaal samen. In Almelo haakten de fabrikanten af omdat ze weigerden in woningbouwvereniging de “Volkswoning” de regelgeving van de overheid te accepteren. Op initiatief van SDAP wethouder Schotveld werd vervolgens in 1914 “Woningbouwvereniging Almelo” opgericht nu “Beter Wonen”. De nieuwe vereniging maakte in samenspraak met de gemeente maximaal gebruik van de Woningwet van 1901 en de mogelijkheid tot financiering door Den Haag.

Tegenover goedkoop geld uit Den Haag stond de verplichting om op gemeente niveau bestemmingsplannen te maken en bouwen alleen toe staan met een bouwvergunning. De te bouwen huizen moesten aan minimum eisen voldoen, zoals aansluiting op de riolering en het scheiden van wonen en slapen. Tegenover nieuwbouw stond ook de verplichting tot sloop van krotten.

De aanleg van de Riet

Tijdens de gemeenteraadsvergadering van november 1916 [3]) bleek dat de aanleg van een nieuwe wijk breed gedragen werd. Samen maakte men zich zorgen dat

Een ‘boogje’ woningen aan het plein.

Hengelo en Enschede sneller groeiden dan Almelo, want: ”Een der oorzaken is de woningnood, die stellig nergens in Twente zoo groot is als te Almelo. Fabrikanten zouden hun fabrieken graag uitbreiden, maar waar haalt men de nieuwe arbeiders vandaan wanneer men ze niet in fatsoenlijke woningen kan onderbrengen? In den woningnood zal thans voorzien worden.”

Op voorstel van B. en W. besloot de Raad een voorschot “van ƒ 1.800.000,00 en een jaarlijksche toeslag van ƒ 17.400,00 (gedurende 3 jaar) te verleenen aan de bouwvereniging „Woningstichting” voor den bouw van 770 woningen op „De Riet”. …Zoo mag men hopen, dat binnen niet al te langen tijd de twee oorzaken van Almelo’s achterblijven bij Hengelo en Enschede zullen weggenomen worden, zoodat dan eindelijk de stad haar vleugelen kan uitslaan”.

De winkel van Noordik op de hoek Rietstraat en van Dronkelaarplein.

Het voorschot van ƒ 1.8 miljoen was in september al beschikbaar gesteld door Den Haag à 4,5% rente. De benodigde grond had de gemeente al verworven door de aankoop van het gebied: “gelegen tussen de spoorweg en de Bornscheweg” van NV Villapark de Riet voor een bedrag van ƒ 125.000,00.

De Wijs en Springer

De Woningbouwvereniging op haar beurt schreef een prijsvraag uit voor een ontwerp van de nieuw te bouwen wijk. Karel de Wijs architect van de gemeente Enschede en ontwerper van Pathmos kreeg de opdracht. Hij nam op zijn beurt tuinarchitect Leonard Springer in de arm, geen onbekende in Twente want Springer ontwierp al een park in Oldenzaal en het arboretum bij De Lutte. In februari 1917 keurde de gemeente Almelo hun “bouwplan” goed voor de eerste fase: 83 woningen en twee woonwinkels. De financiering van ƒ 380.000,00 werd door het Ministerie van Binnenlandse Zaken in juli uitbetaald uit het voorschot van ƒ 1.8 miljoen. De aanleg van de riolering was een aparte kostenpost.

De Wijs en Springer schetsten 100 jaar geleden een plein en het eerste deel van de “Rietstraat” zoals het er nu nog ligt. Het “bouwplan” loopt oost-west. Aan de kant van de Bornscheweg werd de ruimte voor het plein bepaald door het schildersbedrijf van Gröbe aan de rechterkant en links door de ijzerwarenzaak van de voorganger van Voskamp. Het plein, bedoeld om te imponeren, verbreedt zich na een meter of dertig. Twee villa’s rechts en links wijken wat naar achteren, waardoor de vorm van een hoefijzer ontstaat. Het plein wordt dan aan haar westkant gedeeltelijk afgesloten door een zestal huizen links en zes rechts, inclusief de beide winkels op de hoeken, die extra cachet gaven. Door de grote open ruimte tussen beide groepen huizen ontstaat een mooie zichtlijn naar de Ambachtsschool gebouwd in 1917. De overige woningen van de 83 werden gegroepeerd langs het eerste deel van de Rietstraat met een plantsoen in het midden die de zichtlijn nog eens benadrukte. Rechts een stukje Veldkersstraat en de huizen van de Zwanebloemstraat parallel aan de Rietstraat. De vier winkels links en rechts bij de Ambachtschool zijn later gebouwd.[4])

Op een foto van het Rietplein uit 1920 is de hand van Springer te zien. Aan de Bornsestraat een verlaging in het grasveld die er nu nog ligt. Rondom het begin van een heg. Boomgroepen net aan gepland liggen als komma’s verspreid over het gras. Wat detoneert zijn de houten lantarenpalen. Een aantal jaren later zijn ze door een “moderne” ijzeren variant vervangen en naar de randen van het plein verplaatst. In de volgende jaren werd de wijk volgebouwd met de Rietstraat als licht kronkelende centrale as. Plantsoentjes en grote tuinen achter de huizen leveren het nodige groen. Langs de Rietstraat tot het Rietstation (1926) stonden uiteindelijk 11 winkels. Middenin de Coöperatie met bij het plantsoentje een gasmuntenautomaat. Als werklozenproject werd in de jaren dertig langs de spoorlijn het Louise van Haaften plantsoen aangelegd met een grote vijver. Aan de Violierstraat verrees een dubbele basisschool later de MULO met prachtige beeldhouwwerk van Hildo Krop. Op de grens van plein en Rietstraat werd in baksteen een drie verdiepingen hoge plantenbak met exotische varens opgemetseld. De zichtlijn van Springer van Bornsestraat naar Ambachtschool werd daardoor ruw onderbroken. Dat vonden de Duitsers ook die daarom de bak lieten afbreken.

Het laatste oorlogsjaar

Het plein en het eerste deel van de Rietstraat werden aan het eind van de oorlog hard getroffen. Op 19 maart ’45 klapte een V1 neer in de tuinen tussen de Rietstraat en de Zwanebloemstraat. Er viel een dode en 26 woningen moesten worden gesloopt. Gelukkig besloot “Beter Wonen” tot restauratie en het terugbrengen van de originele façade. Slechts een boog over een gangetje vond de weg niet terug. Aan de kleur van de stenen is te zien waar de explosie toesloeg. Aan de overkant vloog het glas uit de sponningen en de dakpannen door de lucht. Op de ochtend dat Almelo werd bevrijd lag het lichaam van

een Enschedese PTT-er en verzetsman in het plantsoentje voor nr. 16. Hij werd die laatste nacht van de bezetting geëxecuteerd door een S.D.er van de Dienststelle aan de Bornsestraat. Zijn lijk werd vervolgens uit een auto gegooid.

In het begin van de middag van die 4de april rolden daarna de Canadese tanks over de Rietstraat. Die avond zette Jo Jansen een grammofoon buiten en haalde Hoote Westerhuis nog een restant jenever uit zijn kelder. Rietplein en Bornsestraat dansten.

[1]) J.H.Faber:"Sprekende cijfers woningtoestanden in Nederland", 1904.
[2]) P. v.d. Molen: "Leer mij oud Almelo kennen", 2017, p. 76
[3]) Twentsche Courant 21-10-1916
[4]) J.Scheper: de Riet. p. 16

Een woning aan het Wethouder van Dronkelaarplein

Van Dronkelaarplein nr.16 zit wat weggedrukt midden in de ronding van het rijtje huizen rechts van de Biezenstraat. In die 6 huizen woonden in de jaren vijftig van de vorige eeuw geen arbeiders eerder lagere middenstand. Een secretaresse bij de politie, een PTT-er, een politieagent, een ambtenaar en een gepensioneerd echtpaar. Op de hoek de winkel van meneer Noordik. Hij verkocht in zijn manufactuurwinkel garen en band, ondergoed en stoffen per el.

De plattegrond van nr. 16 is wat afwijkend. Door de ronding is de voorkant smaller dan de achterkant. Achter de groene voordeur een smalle gang. Links de deur naar het voorkamertje dat nauwelijks gebruikt werd. Rechts langs de wit gesausde muur een donkere streep, want zo hoog stond het water tijdens de watersnood van februari 1946. Links een steile trap met glimmende roes en een kale loper. Op de overloop keek je tegen de donkere planken van het dakbeschot. Links een slaapkamer en twee aan de achterkant. In de winter stonden de ijsbloemen een centimeter dik op de ramen. De deur naar de woonkamer telde vier geribbelde bruine ruitjes.

De woonkamer zelf was klein. Een tafel met vier stoelen. Daar boven een lamp met een grote kap. Op de tafel een kleed waarop soms zenuwachtige vrouwenhanden heen en weer bewogen. Een schoorsteen, een zwarte kachel met gebarsten mica ruitjes. Boven de schoorsteenmantel een zwarte doek gevouwen in een driehoek met daarop een kleurige St. Maria geborduurd, één van de schepen waarmee Columbus naar de overkant voer.

Vanaf de herfst speelden oranje vlammetjes over de nootjes 4, die zak voor zak op de schouder van de kolenboer in het kolenhok waren gestort in het schuurtje achter in de tuin. Naast de kachel een makkelijke stoel met een staande schemerlamp. Onder een boog naar het voorkamertje de deur naar de kelder. Op de schappen de weckflessen. Op de grond een kist met aardappelen en een Keulse pot met zuurkool voor een hele winter.

Vanuit de woonkamer was het maar twee stappen naar de keuken met het granieten aanrecht en de enige kraan in huis. Op het driepits gasstel stond zondagavond de witte was te koken. Via de berging kwam je in het toilet, geplakt aan het huis. 's Winters stond een petroleumstel er 's nachts te branden om te zorgen dat de waterleiding niet bevroor. Een ketting met wit handvat aan de stortbak. Vanuit de berging kwam je in een diepe, maar smalle tuin met achterin het schuurtje en een stoofpeertjes boom. Bij de buren een appelboom, bij meneer Noordik bloeide in het voorjaar de abrikozenbloesem. In de tuin van nr. 16 was ruimte voor wat bedden met boontjes en worteltjes. Op het pad werd in de winter de as van de kolenkachel uitgestrooid.

Liberation of Almelo

Door Wim Noordik

In het Canadian War Museum in Ottawa hangt een bijzonder schilderij: 'The Liberation Of Almelo'.

Het is in 1945 geschilderd door de Canadese war artist Captain Bruno Bobak. Hij maakte sinds 1944 deel uit van een speciale groep militairen, de Canadian War Artists, die in opdracht van de Canadese federale regering de oorlogsinspanningen van Canada in de Tweede Wereldoorlog in beeld moesten brengen. Hij documenteerde oorlogstaferelen in België, Nederland en Frankrijk.

Brunislaw Jacob Bobak werd geboren op 27 december 1923 in Wawelówka, Oekraine (nu Polen).

In 1925 emigreerde de familie Bobak naar Canada en vestigde zich in Toronto. Hier studeerde Bruno na de high school aan de Art Gallery of Toronto.

In 1942 nam hij dienst in het Canadese leger en won in 1944 de eerste prijs in de Canadian Army Art Competition: hiermee werd hij Canada's jongste War Artist in de Tweede Wereldoorlog.

Op 4 en 5 april 1945 maakte hij met de Canadian Grenadier Guards de bevrijding van Almelo mee, waarvan hij het schilderij 'Liberation of Almelo' vervaardigde. Hij was toen 21 jaar oud.

Na de oorlog keerde Bobak terug naar Canada en woonde kort in Ottawa, voordat hij in 1947 met zijn vrouw Molly (ook een war artist die hij in Londen had leren kennen) naar Vancouver verhuisde. Hier gaf hij les op de Vancouver School of Art. In 1960 verhuisden de Bobaks naar New Brunswick waar hij Director werd van het Art Center van de University Of New Brunswick.

In 1995 werd hij, samen met zijn vrouw, onderscheiden met de Order Of Canada, de op één na hoogste onderscheiding van Canada.

Bruno Bobak overleed op 24 september 2012, 88 jaar oud.

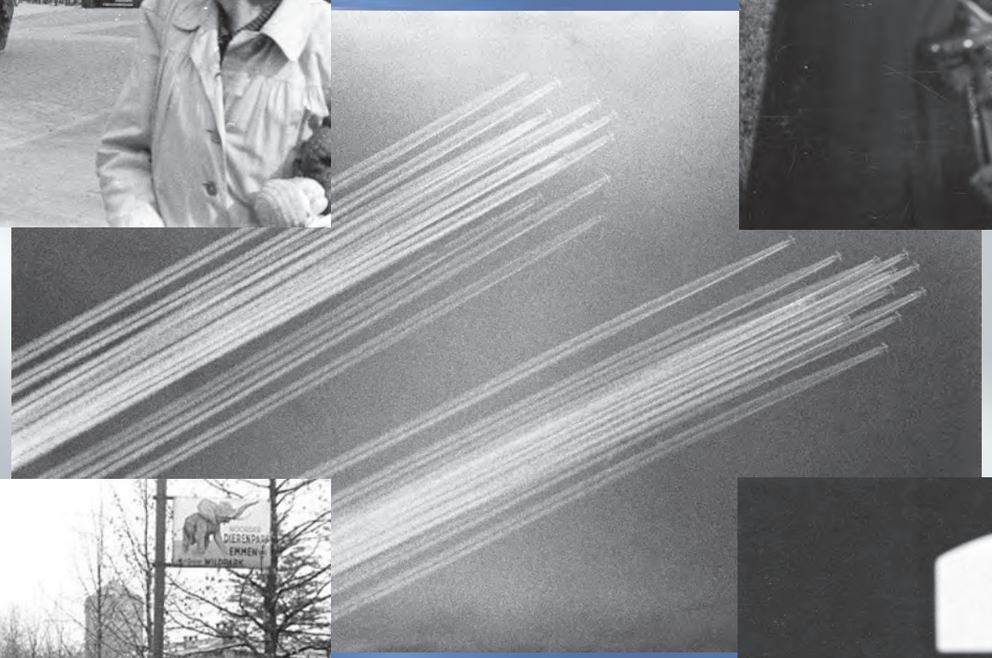

De foto’s door Frits Lamberts op deze pagina en bij het artikel over hem op de volgende pagina’s zijn opgenomen in de collectie van het Nederlands Fotomuseum te Rotterdam.
Voor de link naar zijn collectie aldaar, zie pagina 15.

Frits Lamberts, fotograaf in oorlogstijd

Door Hanschristiaan Krol

In wolken opgeschreven historie

"Tijdelijke sporen aan de hemel van bloedige confrontaties op de grond: amateurfotograaf Frits Lamberts legde op unieke wijze oorlogsgeschiedenis vast met zijn Leica". Met deze kop opende de Volkskrant op 25 november 2019. Dan volgt een poëtische tekst van de hand van A. Haijtema: "Vluchtige geschiedschrijving, dat is wat de amateurfotograaf Frits Lamberts (1920 - 2007) zag als tijdens de Tweede Wereldoorlog bommenwerpers naar Duitsland, of op de terugweg naar Engeland, condensstrepen schreven aan de hemel. Ragfijne patronen weefden de vliegtuigen in formatie in de ijzige hemel. Een prachtige, zij het gruwelijke getuigenis van meedogenloos oorlogsgeweld dat over de Duitse bevolking werd uitgestort, in een onleesbaar en toch volkomen begrijpelijk handschrift aan de hemel".

Het artikel verscheen in de Volkskrant n.a.v. de opening van de tentoonstelling "Sterke verhalen" van het Nederlands Fotomuseum in Rotterdam. De samenstellers van de tentoonstelling putten daarbij uit een collectie van 389 foto's van de hand van Frits Lamberts. Foto's gemaakt in de jaren 1943-1945. Soms zijn het kiekjes, maar het overgrote deel laat zwart-wit beelden zien van grote kwaliteit van oorlogsgeweld en dagelijks leven in die laatste oorlogsjaren. De beelden van bommenwerpers op weg naar Duitsland, vluchtende NSB'ers op Dolle Dinsdag en Canadese tanks op de Bornsestraat zijn iconisch. Vijftig jaar lang lagen de negatieven in een kast in zijn donkere kamer aan de Parkweg in Almelo. Lamberts woonde er sinds het begin van de jaren vijftig. Hij had zich gesetteld en verdiende als schoolfotograaf het gezinsinkomen samen met zijn echtgenote, die de eindeloze series foto's van kindergezichtjes hielp ontwikkelen. De administratie kwam ook op haar schouders neer. Begin jaren negentig werd hij benaderd door de auteurs van "De illegale camera", Veronica Hekking & Flip Bool. Beiden wisten hem in een paar gesprekken te overreden om de hele collectie zwart-wit-negatieven in beheer te geven aan het Fotomuseum. Zo is een unieke serie beelden van die laatste oorlogsjaren

Station Hengelo na een bombardement

Leica I C

voor Nederland bewaard gebleven en als beeldbron voor de Tweede Wereldoorlog toegankelijk voor iedereen [1])

Jeugd

Frits Lamberts groeide op aan het Oosteinde in Vriezenveen in een middenstandsgezin met vijf jongens. Hij was de vierde en een buitenbeentje, een dromer in een gezin van doeners. Na de basisschool fietste hij dagelijks naar de Violierstraat in Almelo waar hij zijn Mulo B diploma haalde. Hij koos daarna voor de Machinistenschool in Enschede, een opleiding voor scheepswerktuigkundige op de grote vaart. Fietsend vanuit Vriezenveen stapte hij in Almelo op de trein naar Enschede. Op die dagelijkse ritten ontmoette hij Aztlan, zoon van de Vriezenveense notaris Kruisinga. Tussen hen ontstond een intense vriendschap. Frits Lamberts vond bij het gezin Kruisinga warmte en intellectuele uitdaging. Aztlan was in het bezit van een Leica kleinbeeldcamera, één van de modernste fotocamera's op de markt. Frits gebruikte een Kodakboxje. Samen trokken ze er op uit om in de omgeving van Vriezenveen foto's te maken vaak op verzoek van vader Kruisinga die een dagboek bijhield, waarin hij gedetailleerd verslag deed van het effect van de bezetting op Vriezenveen en haar bewoners. Aztlan werd echter ernstig ziek en stierf in de zomer van 1943.

Frits kreeg de Leica en zette het fotograferen voort. Vaak op eigen initiatief, maar ook op verzoek van Kruisinga. De foto's, thuis ontwikkeld en afgedrukt in een kast, kwamen terecht in het dagboek als illustraties bij de tekst. [2])

Op 22 december maakte een B17, een "Vliegend Fort", in een weiland bij Bornerbroek een noodlanding. Frits maakte van het toestel en de nieuwsgierige omstanders een achttal foto's. Aan de hoek waaronder de foto's zijn gemaakt is duidelijk te zien dat hij illegaal bezig was. De foto's zijn vanuit de heup "geschoten". In de daarop volgende maanden fotografeerde hij Enschede na het bombardement, maar ook posters van de NSB en treinwagons met "Räder müssen rollen für den Sieg". [3])

Een van zijn meest iconische foto's maakte hij van zijn broer Joop (zie middenpagia's), opgepakt voor de Arbeitseinsatz. Met zijn Leica verborgen onder zijn jas praatte hij zich naar binnen in de marechaussee-kazerne aan de Vriezenveenseweg. De foto laat zijn broer zien vanachteren belicht in een gevangenisraam. Rondom is de foto een zwart vlak.

Noodlot

Op 18 maart '44 legde hij nog de gevolgen van een bombardement op station Hengelo vast. Op 4 april sloeg voor hemzelf het noodlot toe. Omdat een stage als scheepswerktuigkundige aan boord van een schip midden in de oorlog onmogelijk was werd hij aangenomen als stagiaire bij de NS. Die 4de april 1944 stond hij op de bok van een locomotief van Hengelo naar Zutphen toen een Brits jachtvliegtuig het vuur opende. Een stroom mitrailleurkogels trof de machinist dodelijk. Frits Lamberts raakte zwaar gewond. Drie maanden lag hij in het Algemene Ziekenhuis om te herstellen. Zijn toekomstige echtgenote Jenny Sijgers woonde aan de Brugstraat en kwam op bezoek. In juli begon hij weer te fotograferen. Zijn stage en dus opleiding kon hij niet afmaken, want in september riep de NS de spoorwegstaking uit om de luchtlandingen bij Arnhem te ondersteunen. De treinen bleven rijden, maar met Duits spoorwegpersoneel. Frits Lamberts zou geen scheepswerktuigkundige worden, maar fotograaf.

Bevrijding

De laatste maanden van de oorlog ging hij nog regelmatig met zijn Leica op pad. Hij kon zich vrij bewegen, want hij stond geregistreerd als landbouwer met eigen bedrijf waardoor hij voor de Arbeitseinsatz niet opgepakt kon worden. Met een bewijs op naam van zijn broer Gerrit dat "Das Fahrrad darf Lamberts nicht willkürlich abgenommen werden" fietste hij naar de plekken die het fotograferen waard waren. Begin april trokken Britse en Canadese troepen in hoog tempo via de Achterhoek Twente binnen. Almelo werd in de middag van 4 april bevrijd. De volgende ochtend om 11.00 stonden de Canadezen in Vriezenveen. Een serie foto's met vrolijke lachende Vriezenveners die op Canadese tanks kruipen was het resultaat. Waarschijnlijk is hij nog diezelfde middag naar Almelo gefietst. Vanaf het Rietplein maakte hij een paar prachtige foto's van Canadese tanks opgesteld op de Bornsestraat o.a van de jonge vrouw die omkijkt naar de soldaten op de tanks. De foto is niet scherp, maar voor Almelo en de bevrijding iconisch.

[1]) Nederlands Fotomuseum/ collectie/ fritslamberts: https://collectie.nederlandsfotomuseum.nl/collectie/?q=frits lamberts

[2]) Het dagboek van Kruisinga is gearchiveerd door het NIOD, maar is alleen op verzoek in te zien.

[3]) Met dank aan Ingrid en Ellen Lamberts voor de gesprekken die ik met hen kon voeren over hun vader.

Frits Lamberts - foto: Jos Galgenbeld

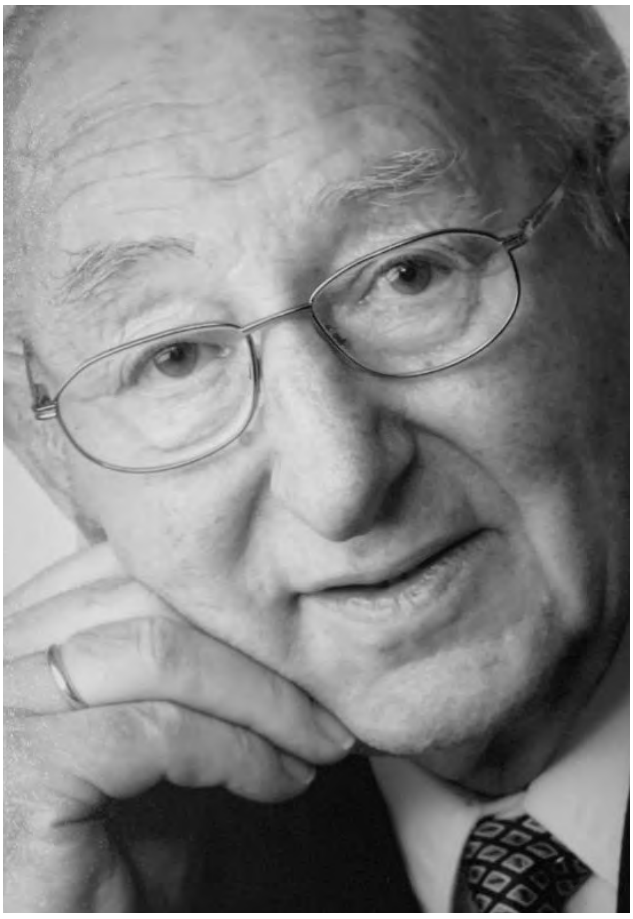

De plaats van het Almeloos binnen het Twents

door Harrie Scholtmeijer

Boektitels als Twents voor dummies, onlangs verschenen, kunnen snel de indruk wekken dat er één, ondeelbaar Twents is, net zoals er één Nederlands, één Duits of één Fries is.
Maar dat is natuurlijk niet zo. Reis door het Twentse land, en je komt telkens verschillen tegen.
In het ene deel zeggen ze row voor 'rogge', en bruw voor 'brug', in het andere deel hebben ze net als in het Nederlands een g als laatste medeklinker in die woorden. In sommige plaatsen is een e-schwa, dat is de e van het lidwoord de, te horen in woorden als flesse, katte, vrouwe, in andere plaatsen blijft die net als in het Nederlands achterwege. Soms wordt doe gezegd als persoonlijk voornaamwoord van de tweede persoon enkelvoud (Nederlands jij, in het Duits het gelijkluidende Du), en soms ie..

De indeling van het Twents

Eigenlijk moet je zeggen dat 'het' Twents niet bestaat. Van plaats tot plaats zijn er verschillen, in elke plaats zijn er wel een paar woorden die net wat anders zijn dan in de naburige plaats. Dat betekent dat er net zo veel dialecten zijn als plaatsen, steden en dorpen, en misschien nog wel wat meer, want in steden is vaak nog wel een verschil aanwijsbaar tussen de ene en de andere wijk. Om orde in die ogenschijnlijke chaos te brengen heb ik in 2007 samen met twee Wageningse biologen, gespecialiseerd in het clusteren van data, een groot aantal woorden uit het Woordenboek van de Overijsselse Dialecten in de computer gestopt. De computer is dan gaan tellen: hoeveel woorden uit de ene plaats zijn hetzelfde als in een andere plaats, hoeveel zijn er verschillend? En als er verschil is, is dat dan een groot verschil of juist niet? Uit die bewerkingen is een indeling gekomen, die Twente apart zet als een afzonderlijk deel van Overijssel. Het verschil tussen Twents en niet-Twents is zelfs het grootste verschil dat we vinden in de Overijsselse dialecten. Maar het Twents zelf blijkt ook weer geen eenheid te zijn. We kunnen in Twente drie groepen onderscheiden, twee grote en een kleine. Die kleine groep bestaat uit één dialect, het Vriezenveens, dat heel sterk van alle andere dialecten afwijkt. De twee grote groepen zijn het zuidwestelijke Twents en het noordoostelijke Twents.

Ook op de dialectkaart die Jo Daan in 1969 tekende van het hele Nederlandse taalgebied, waarschijnlijk de bekendste dialectkaart tot nu toe, verschijnt Twente als twee verschillende gebieden: het Twents en het Twents-Graafschaps.

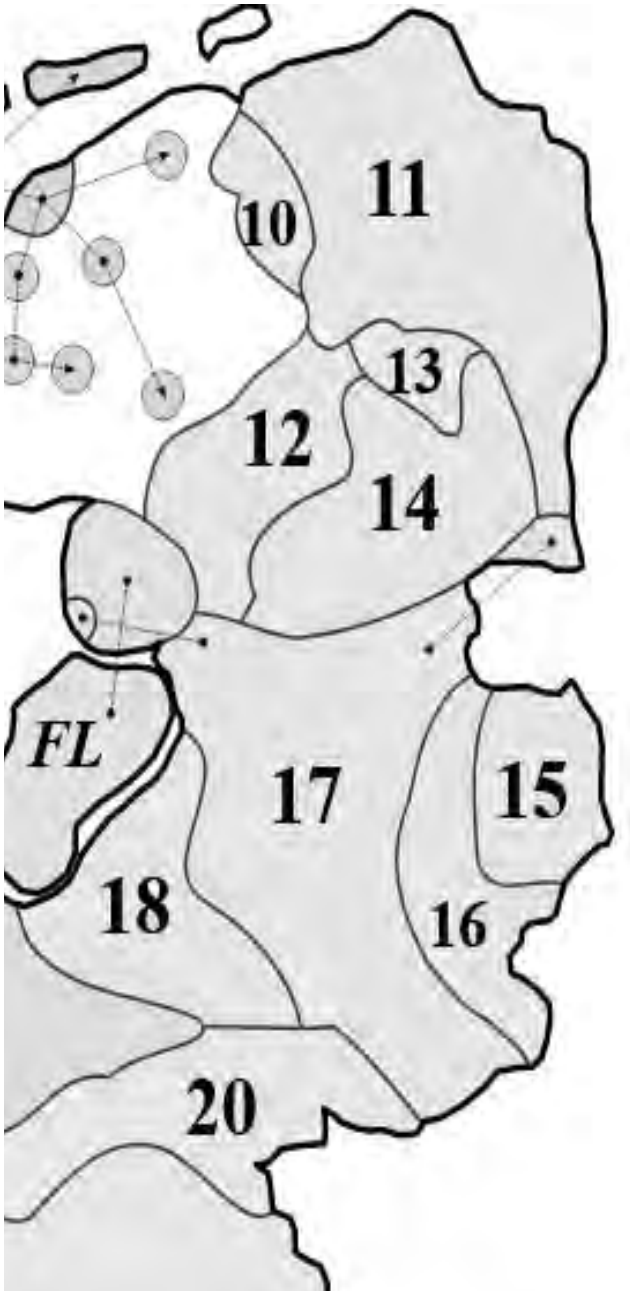

Kaart van de dialecten van het Nederlandse taalgebied. Gebaseerd op de kaart van J. Daan en D. P. Blok. Op deze kaart is 15 Twents, 16 Twents-Graafschaps en 17 Gelders-Overijssels (Achterhoeks) en Urks.

Het Twents valt min of meer samen met wat in 2007 het noordoostelijke Twents werd genoemd, het Twents-Graafschaps met het zuidwestelijke Twents. Op de kaart van Daan ligt dat niet zo westelijk als in het onderzoek van 2007, maar het loopt dus wel door over de provinciegrens, in de Achterhoek (die Achterhoekse dialecten zijn in het onderzoek van 2007 niet meegenomen). De grens tussen het Twents en in het Twents-Graafschaps is volgens Daan dat in het Twents-Graafschaps het woord 'kerk' met een aa of a wordt uitgesproken (karke, kaarke), net als overigens in de rest van Overijssel, en in het Twents (de aanduiding die Daan gebruikt voor het noordoostelijke deel van Twente) met ea, dus kearke, in wezen dezelfde klinker als in het Nederlands, maar dan wat langer. In het Almeloos wordt karke gezegd. Almelo behoort in deze opvatting dus tot de westelijke Twentse dialecten.

De positie van het Almeloos

Maar er zijn meer verschijnselen die het Almeloos in die west-twentse groep plaatsen. Ook met die e aan het eind van karke sluit het Almeloos zich bij het westelijke Twents aan. Een belangrijk verschil, voor iedereen waarneembaar, is de al genoemde e aan het eind van woorden als zunne, vrouwe, katte, flesse. Dit zijn woorden van het vrouwelijk woordgeslacht, die oorspronkelijk (in het Germaans) een a als laatste klinker hadden. In het (zuid)westelijke Twents is die-a, net als in het westelijke Overijssels, verzwakt tot -e. In het noordoostelijke Twents is die-e, net als in het Nederlands, helemaal verdwenen. Daar is het dus zun, vrouw, kat, fles. De Almelose zegsman die ik voor dit artikel raadpleegde, vertaalde de woorden kat, fles en zon met katte, flesse en sunne (het woord vrouw werd met wief vertaald).

Maar de groep die zo'n twintig jaar geleden de vragenlijsten voor het woordenboek van de Overijsselse Dialecten invulde, noteerde kat, fles en zun, en trouwens ook kark. Heeft een van beide het nu niet bij het rechte eind? Dat lijkt mij wat kort door de bocht. Het kan zijn dat Almelo in de afgelopen twee decennia meer naar het westelijke Twents is opgeschoven, al lijkt me dat niet waarschijnlijk. Die vormen met-e kwamen van oudsher in Almelo al voor; het cafetaria bij de Egbertuskerk heette Gait bie de karke, met een e-schwa dus. Evenmin als je van 'hét' Twents kunt spreken, kun je spreken van 'hét' Almeloos. Er bestaan gewoon verschillende varianten naast elkaar.

Het persoonlijk voornaamwoord van de tweede persoon enkelvoud (in het Nederlands jij) is in het dialect van Almelo, zoals in ongeveer heel Overijssel, ie. Vroeger kwam doe ook wel voor, maar dat is nu beperkt tot meer oostelijke en vooral kleinere plaatsen. Overigens komt daar doe nooit als enige vorm voor, maar altijd samen met de vorm ie. Vaak is doe dan de meer vertrouwelijke, zachtere vorm, die gebruikt wordt voor vrouwen, oudere of juist heel jonge personen.

Hét grote verschil tussen Noordoost-Twente en Zuidwest-Twente is de laatste medeklinker in woorden als brug(ge) en rogge. Almelo heeft een g. In Noordoost-Twente is die laatste medeklinker geen g maar een w, dus bruw en row. Die uitspraak is heel opvallend, zo opvallend dat we van een sjibbolet kunnen spreken: spreek het woord rogge uit en ik zal u zeggen uit welk deel van Twente u afkomstig bent. Het woord sjibbolet wordt al in het Oude Testament gebruikt als taalkundig herkenningsteken – wie dat niet uit kon spreken, was geen echte Israëliet. De letterlijke betekenis van sjibbolet is overigens 'gerstekorrel', en eigenlijk zou je dus kunnen zeggen dat rogge het Twentse gerst(ekorrel) is. Ook hier sluit het Almeloos weer wat meer bij het westelijke Twents dan bij het oostelijke Twents aan.

Het Twents als geheel

Door te focussen op de verschillen tussen Noordoost- en Zuidwest Twente lijkt het net of dat twee totaal verschillende dialecten zijn, maar dat is ook weer niet zo. Uit de dialectometrische meting waar ik het in het begin al over had, blijkt dat Twente in de eerste plaats kan worden onderscheiden van de rest van de dialecten in Overijssel.

In het verkleinwoord onderscheidt Twente zich als geheel duidelijk van de rest van Overijssel. De uitgang van het verkleinwoord heeft in Twente een e-schwa als klinker, in de rest van Overijssel een ie

Het grote verschil tussen Twente, en dus ook Almelo, en het westen van Overijssel, is de oe in het woord hoes. In West-Overijssel is de vertaling van 'huis' huus, met een uu. Met het Sallands stemt het Twents overeen in het meervoud van werkwoorden in de tegenwoordige tijd. In de dialecten van Noord-West-Overijssel eindigt het meervoud van de tegenwoordige tijd op-en, net als in het Nederlands dus (wi'j lopen), terwijl het Twents en het Sallands een meervoud op – t hebben: wie loopt. Ook het Drents en het Achterhoeks kennen dat t-meervoud.

Nu kunnen we het bij deze opsomming van de taalfeiten laten, maar de wetenschap en dus ook de dialectwetenschap, stelt zich daar meestal niet mee tevreden. Er is altijd de hoe-en-waaromvraag. Hoe is die t-uitgang in onze dialecten terechtgekomen, waarom volgt de hoes/huuslijn de grens tussen Twente en West-Overijssel (op drie uitzonderingen na: Vriezenveen zegt huus, Den Ham en Gramsbergen zeggen hoes)? Om dat te verklaren moeten we in de geschiedenis van de taal duiken.

Het Nedersaksisch

Rond 500 voor Chr. kwam een taal ons land binnen die we nu nog spreken: het Germaans. Dat Germaans kunnen we alleen maar reconstrueren, omdat er niets in is opgetekend. Aanvankelijk is dat Germaans in ons land een tamelijk homogene taal geweest Als de eerste Germaanse woorden worden opgetekend (door de Romeinen overigens), zien we dat er twee soorten Germaans in ons

land voorkomen: een boven de grote rivieren, die we als Fries aanduiden, en een ten zuiden ervan, die we Frankisch noemen. Nog geen Saksisch dus.

Dat Fries heeft dus een heel groot gebied beslagen. De eerste Friese tekst komt uit Deventer, dus uit wat we nu Salland noemen. Maar juist daar wordt de eerste bres in het Friese bastion geslagen. De Franken, die al tot het Christendom zijn overgegaan, willen ook het gebied aan de andere kant van de IJssel bekeren, en ze beginnen in Deventer. In hun voetsporen wordt de taal van het gebied , oorspronkelijk Fries, een mengvorm van Fries en Frankisch. Alleen in het hele hoge noorden dringt de invloed van het Frankisch niet door, en daar, in Friesland, wordt tot op de dag van vandaag Fries gesproken.

Maar hier dus een mengvorm van Frankisch en Fries- nog altijd geen Nedersaksisch. Dat komt pas rond 1200, als een grote taalbeweging vanuit het oosten onze provincie binnenkomt: vanuit Nedersaksen, Westfalen en zelfs het Rijnland. Westfalen is het stamland van de Saksen, en dus zijn we de dialecten die onder invloed van deze beweging zijn gekomen (in Nederland) Nedersaksisch gaan noemen. Met deze beweging is de uitgang-t in het meervoud van de tegenwoordige tijd in onze dialecten gekomen. Er zijn verschillende ideeën over de kwestie waarom er rond 1200 zo'n grote invloed vanuit Duitsland was. Mogelijk was bewoning in de voorafgaande eeuwen in Overijssel slecht mogelijk. De vervening in het Almere bemoeilijkte de afwatering van het achterland. Toen dat veenpakket in korte tijd wegspoelde, o.a. in de Allerheiligenvloed van 1170 waarbij de Zuiderzee ontstond, werd bewoning langs IJssel en Vecht weer mogelijk. Vanuit die streken heeft kolonisatie vanuit het achterland plaatsgevonden; de steden in Overijssel, ook Oldenzaal en Ootmarsum, krijgen in deze periode hun stadsrechten. Ook de introductie van de molen, door kruisvaarders meegenomen uit het Middellandse Zeegebied, kan bevorderend hebben gewerkt op de leefomstandigheden en de bevolkingsgroei. In sommige plaatsen is die groei in korte tijd zo sterk, dat het niet alleen natuurlijke aanwas kan zijn. Er zullen kolonisten hier naar toe getrokken zijn, uit hoger gelegen gebieden, dus met name uit wat nu Duitsland is.

Maar voorlopig blijft dat speculatie, omdat we in een tijd zitten waarvan er nog maar heel weinig geschreven bronnen zijn. Dat is wel anders bij het ontstaan van de grens tussen hoes en huus, rond 1600. Die grens hangt samen met de Reformatie, waarin het gewest Holland de leiding neemt. De uu-vorm is namelijk uit het Hollands afkomstig (overigens in het Hollands, en ook in het Nederlands, weer afgelost door de ui: huis). Twente moest van de Reformatie niet veel hebben, ze blijven er katholiek en tot op de dag van vandaag hoes zeggen.

Met dank aan Hans Gerritsen en Hendry Bosch, Harrie Scholtmeijer, Overijsselacademie/Twentehoes

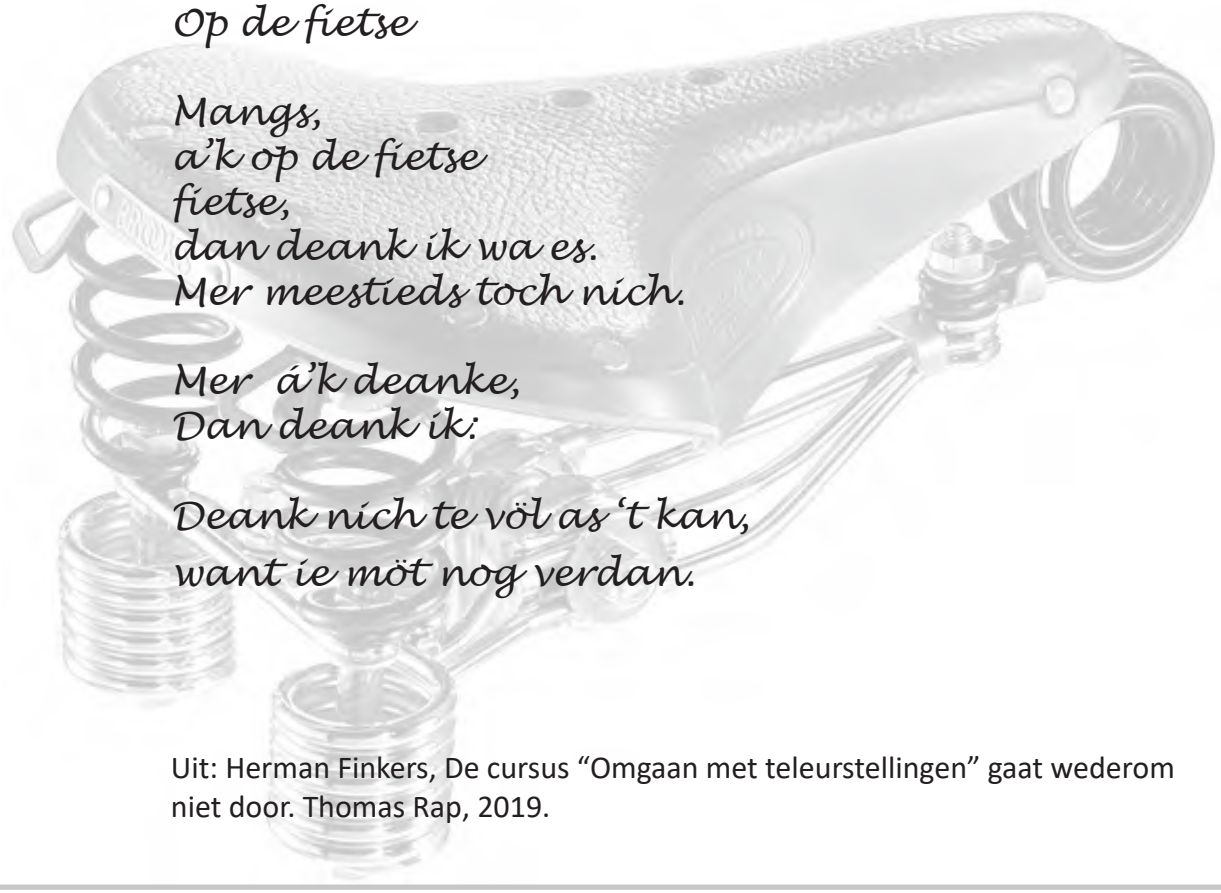

Op de fietse

Mangs,
a'k op de fietse
fietse,
dan deank ik wa es.
Mer meestieds toch nich.

Mer á'k deanke,
Dan deank ik:

Deank nich te völ as 't kan,
want ie möt nog verdan.

Uit: Herman Finkers, De cursus "Omgaan met teleurstellingen" gaat wederom niet door. Thomas Rap, 2019.

Harde koppen

door Cor Trompetter

In 2006 verscheen van de hand van Cor Trompetter: "Leven aan de rand van de Republiek. Stad en gericht Almelo 1580-1700". Tot nu toe het enige boek dat uitgebreid de geschiedenis van Almelo in de 16de en 17de eeuw beschrijft.
Op verzoek van de redactie schreef Cor Trompetter onderstaand artikel over de vraag wat de waarde is van stadrechten in een heerlijkheid waar de feodale rechten met hand en tand verdedigd worden.

Dat het niet altijd boterde tussen de burgers van de stad Almelo en de Heren op het Huis is een understatement. De onderliggende oorzaak van de problemen was in de kern heel simpel. Veel Almeloërs voelden zich burgers van een stad met alle daarbij behorende rechten en wilden het liefst zo weinig mogelijk inmenging in hun stedelijke aangelegenheden. De Heren van Almelo voelden zich in de zeventiende eeuw daarentegen baas over de gehele heerlijkheid, inclusief de stad. De stedelijke rechten vonden ze vooral lastig en probeerden ze waar mogelijk in te perken. In de tijd van Johan van Rechteren (1618-1641) waren er wat kleine wrijvingen, maar met het aantreden van zijn zoon Zeger verslechterde de verhouding tussen Heer en stad. Spoedig na zijn aantreden begon een reeks van conflicten die pas omstreeks 1700 door Zeger's neef en opvolger Adolf Hendrik van Rechteren beslecht werd. Met hulp van de Staten van Overijssel en burgers uit de stad die om allerhande redenen uiteindelijk hun kant kozen, kwamen de Heren als overwinnaars uit de strijd. Overigens, het gaat hier steeds om de Heren van Almelo, niet om de Graven van Rechteren, zoals deze ook voor deze periode meermaals, doch abusievelijk zijn aangeduid. Graven van Rechteren tot Almelo bestonden in de zeventiende eeuw niet. In deze bijdrage zal ik een samenvatting geven van de eerste fase van de conflicten die zich afspeelden in de periode 1653 tot midden 1657.

Eerste conflict met Zeger

Zeger van Rechteren was 22 jaar oud toen hij in 1645 zijn plaats als Heer van Almelo innam. Bij de eerste burgemeestersverkiezing die Zeger meemaakte, de Petrikeur op 22 februari 1645, was er nog niets aan de hand, maar een jaar later besloten de burgemeesters dat voortaan alle kleine overtredingen die in de stad plaatsvonden op het stadhuis moesten worden afgedaan, zonder bemoeienis van de Heer of de door hem benoemde Richter. De reactie van Zeger was weliswaar traag, maar liet niets aan duidelijkheid te wensen over. Het besluit moest van tafel, daar het indruiste tegen de rechten van de Heer zoals in de stadbrief van 1420 was vastgelegd. Een commissie van goede diensten wist in 1649 een compromis te bereiken. De stad mocht de overtredingen (breuken) afhandelen, maar de Heer kreeg een deel van het geld en zou van alles op de hoogte gehouden worden. Tegelijkertijd werd er ook nog een kwestie over het recht van ontginningen in het Richterambt geregeld, maar ook hier bleef de brief van 1420 recht overeind. Het bleef daarna een paar jaar rustig, maar onder de oppervlakte bleef er onvrede bij de burgers, die feitelijk niets hadden binnengehaald.

Zeger verdedigt zijn collatierecht [1])

Dit gevoel van onvrede kwam opnieuw aan de oppervlakte toen Zeger van Rechteren in 1653 besloot dat naast de 80-jarige dominee Ledeboer er een tweede predikant benoemd zou moeten worden. Eén predikant kon het werk niet aan, en zeker de bejaarde Ledeboer niet meer. Een deel van de Almeloërs schijnt het hier mee eens geweest te zijn en begin juni kwam Hendrik Kamerlink, de beoogde nieuwe dominee, met kerkelijk provisor Hendrik Peters met zijn beroepingsbrief op een buitengewone vergadering van de Classis te Deventer. Op dezelfde vergadering lag er echter ook een brief van de burgemeesters en ouderlingen uit de stad, die vonden dat het absoluut niet nodig was om een tweede predikant te benoemen. Misschien waren ze bang voor de kosten, maar zeker stond het hen niet aan dat ze nergens in gekend waren. De Classis schoof de problemen voor zich uit, maar na een bezoek van de jaarlijkse visitatiecommissie aan Almelo leek alles voor Kamerlink goed te komen.

Na deze visitatie kwam er toch een grote kink in de kabel en kwamen Classis en Zeger van Rechteren lijnrecht tegenover elkaar te staan. De visitatie van 1654 ging zelfs niet door omdat Zeger deze verbood. Daarna werd het een schrijven over en weer, met als inzet of de Classis dan wel de Heer van Almelo het laatste woord had bij een beroeping. Voor Kamerlink kwam er een andere oplossing in de vorm van een predikantsplaats in het Drentse Ruinen, maar dat was niet het einde van de ruzies. Met de benoeming van Christiaan ten Ham door Zeger begon het gedoe van voren af aan. In de herfst van 1655 was hij het conflict tussen de Heer van Almelo en de Classis beu en vertrok uit Almelo.

Een deel van de burgerij zag vervolgens haar kans schoon om aan de rechten die Zeger in eigen ogen toekwamen, te gaan tornen. Het begon er mee dat de oude Ledeboer en zijn vrouw probeerden hun zoon Johannes in Almelo benoemd te krijgen. Ledeboer sr.

Zeger van Rechteren 1623-1674 - Stichting VRL

stuurde een brief naar Zeger met dat verzoek, maar voor dat het bij Zeger kwam besloot een deel van de burgerij op de dag van de burgemeestersbenoeming (22 februari 1656, Petridag) het verzoek te steunen en met meer dan vijftig handtekeningen er onder kwam het naar Zeger toe. Daarmee was de boot weer eens aan.

De ondersteuning van het verzoek was niets anders dan een inmenging in een recht dat alleen hem, de Heer van Almelo, toekwam. De twee grootste boosdoeners Olde Jan Warners en Otto Engels werden voor het Hooggericht gedaagd om verantwoording af te leggen. De twee voelden zich op geen enkele manier schuldig- ze hadden op verzoek van de burgergemeente gehandeld- en lieten dan ook in persoon verstek gaan. Het leidde tot een periode van over en weer herhalen van standpunten, maar uiteindelijk bonden de burgers weer in. Einde april erkenden ze het recht van collatie [2]) van de Heer van Almelo en beloofden zich in het vervolg netjes te gedragen. Zeger blies daarom de rechtszaak af. Uiteindelijk kwamen Zeger en de Classis er ook uit wat betreft de beroeping van dominee Ten Ham. Eind goed al goed zou men denken, maar een goede maand later was het weer mis.

Stadhuis en de beide watermolens - Hans Holtmann

Ledeboer zoekt de confrontatie

Ledeboer Junior was intussen toegelaten om in de Classis voor te gaan en had het idee opgevat om in de kerk van Wierden te gaan preken. Groter belediging kon de Heer van Almelo bijna niet overkomen. Ook de predikantplaats van Wierden viel onder zijn gezag en het preken in Wierden werd Ledeboer junior dan ook verboden. Een week later was het weer raak, toen Ledeboer junior in Tubbergen de kansel op wilden gaan. Lef kan hem niet ontzegd worden. Ondanks dat er zo'n tweehonderd Almeloërs in Tubbergen waren ging het niet door- het preken werd hem verboden omdat hij niet over een uitnodiging beschikte. In de stad werd daarop weer eens een vergadering van burgers bij elkaar geroepen. Ze besloten niet meer ten Avondmaal te gaan bij Ten Ham, zolang Ledeboer junior niet in de plaats van zijn vader benoemd zou worden. Uiteindelijk gaf ook hier macht van de Heer de doorslag, ook naar de Classis toe.

Ook de Classis kon het obstinate gedrag van de jonge Ledeboer en de Almelose burgerij niet door de vingers zien en riep hem ter verantwoording. In mei 1657 ging Ledeboer overstag en in oktober van hetzelfde jaar werd hij in Weerselo benoemd. Wie mocht denken dat het daarna goed lag met de Classis en de Heer vergist zich echter. In 1660 was verhouding zo sterk geëscaleerd dat de commissie van de Classis die de kerkelijke toestand opnam, de toegang tot de drie kerken van de Heer, Almelo, Vriezenveen en Wierden werd ontzegd. Ook toen ging het om rechten, en als het om rechten ging was Zeger nimmer bereid een duimbreed te wijken.

Zeger verdedigt zijn markerecht

De vasthoudendheid van Zeger van Rechteren en de weerstand van de Almelose burgerij vinden we ook in de tweede kwestie die in deze tijd speelde- het recht in de marke- en waar ik in de inleiding al aan refereerde. Terwijl er in de rest van Twente steeds verschillende eigenaren waren die onder leiding van een markenrichter gezamenlijk bepaalden wat er in een marke gebeurde, lag dat in Almelo anders. In de visie van Zeger had hij alleen het voor het zeggen in de marke, maar de burgers van de stad hadden daar- natuurlijk- een andere kijk op.

Op 31 mei 1656 vaardigde Zeger een kerkenspraak uit waarin hij het kleigraven in de marke verbood, voor de burgers van de stad, en voor de inwoners van het gericht. Tegen een zekere Berent Derks liep al een procedure. Het schijnt niet geholpen te hebben want nog geen twee weken later kwam Rentmeester Götze met een klacht bij het landgericht, waarin hij namens de Heer betoogde dat de burgers in groten getale doorgingen met kleigraven. Als antwoord stuurde de stad een betoog waarin ze aan de Heer duidelijk maakten dat ze wel degelijk rechten hadden. Zeger was, tegen zijn gewoonte, bereid iets op te

schuiven en stond toe om op een door hem aan te wijzen stuk klei te graven, maar dit was tegen het zere been van het stadsbestuur. De Heer had geen recht om een verbod uit te vaardigen, en het landgericht, voorgezeten door de door de Heer benoemde Richter Blanken, was partijdig. Een brief met die strekking stuurden ze aan Gedeputeerde Staten van Overijssel. De stad had enig succes. Twee vertegenwoordigers van Gedeputeerde Staten stelden voor een tijdelijke richter in deze zaak te benoemen. Echter, toen Zeger de vloer aanveegde met hun argumenten en betoogde dat hij alleen het voor het zeggen had in zijn Heerlijkheid herriepen ze hun advies.

Stilzwijgend compromis

Op 27 mei 1657, een dag nadat Ledeboer overstag was gegaan, kreeg de stad ook nog eens te horen van de kant van de Stad Deventer, die geacht werd als appèlstad hun rechten te verdedigen en waar nog steeds een procedure liep naar aanleiding van eerdere klachten van de stad, dat het uit moest zijn met het obstinate gedrag. Dit op straffe van het inzetten van de sterke hand, dat wil zeggen dat er eventueel soldaten naar de stad gestuurd zouden worden. Het werkte als de bekende rode lap. Op 29 mei deelde de stadsbestuurders aan Richter Blanken mee dat ze de volgende dag de marke in zouden gaan om ontginningen en aanplant ongedaan te maken die in hun ogen illegaal waren en nodigden hem uit om hen te vergezellen. Het was meer dan alleen een schriftelijk provocatie. Op 30 mei ging men inderdaad het gericht in en deed wat was beloofd, zoals rogge vertrappen en boompjes uittrekken. Ondanks scherpe waarschuwingen van de kant van de stad Deventer en van de Heer, was het op 4 juni weer raak en werd opnieuw de nodige schade aangericht.

Wonderlijk genoeg bleef het daarna rustig en kwam het eind juni 1657 door bemiddeling van de stad Deventer toch tot een akkoord. De schade door de burgers aangericht moest worden hersteld. Verder zou er in alle redelijkheid altijd de mogelijkheid zijn voor de burgers om klei te graven, mits in goed overleg. De ontginningen of toeslagen bleven voor het grootste deel zoals ze waren en voor nieuwe ontginningen gold dat ze, als ze een jaar ongemoeid waren gelaten, bij rechte verkregen waren. Hoezeer dit alles ook afhing van de goede wil, waar in deze tijd nogal gebrek aan was, het bleef op dit punt rustig.

Resumerend kunnen we stellen dat de Heer van Almelo vrijwel, evenmin als bij de benoeming van de predikant, niets had toegegeven. Ook op een ander punt dat ik hier niet behandeld heb, een soort brede gemeenteraad van 24 burgers, moest de stad bakzeil halen. Het duurde maar een half jaar totdat de vlam opnieuw in de pan sloeg, maar dat is een ander verhaal.

De bijdrage is gebaseerd op hoofdstuk 9 van Cor Trompetter *"Leven aan de rand van de Republiek. Stad en gericht Almelo 1580-1700*" (Amsterdam 2006).

[1]) Classis: vergadering van vertegenwoordigers van verschillende Protestantse kerken.
[2]) Recht van Collatie: recht om een dominee te benoemen.

Huis Almelo 1839

Nieuws van Stad & *Ambt*

Plataan jij stond al

voor het raam toen ik

nog niet wist hoe je heette.

Trots was ik pas

toen ik je zag

op die epauletten

en iemand mij daarbij
vertelde

dat dat de vlag was

van de helden.

Muurgedicht van Judith Herzberg
Hofkampstraat

Van het bestuur

Wat een bijzondere start dit jaar. Waar we normaliter op de eerste woensdag in januari tijdens de jaarlijkse Kuieravond in de Schouw de beste wensen voor het nieuwe jaar met elkaar wisselen, moest er nu vanwege Corona naar een alternatief worden gezocht. En dat gold natuurlijk ook voor het optreden van de vernieuwde Thomasvaer en Pieternel.

Door een mooie samenwerking met Aavisie is het mogelijk gebleken, zowel via het tv kanaal van de lokale omroep, als via de link op onze website een goed werkend- en ook wel vernieuwend-alternatief te presenteren.

Dat leidde ertoe dat enige honderden kijkers/bezoekers werden bereikt. Dus veel meer dan de ca. 70 bezoekers die gebruikelijk komen. Dat was een aangename verrassing.

Voor het bestuur reden om nog eens goed te kijken hoe, als COVID-19 voorbij is, naast de bestaande fysieke bijeenkomsten ook gebruik kan worden gemaakt van andere (online) middelen. Dit ook vanuit de gedachte dat een grotere bereikbaarheid ook bijdraagt aan een betere zichtbaarheid als Historische Kring. In de verwachting dat het virus in de eerste helft van dit jaar de lezingen met publiek nog onmogelijk maakt, blijft de focus dus gericht op online bijeenkomsten met links om toegang daartoe te krijgen. In dat verband is het ook belangrijk om over de mailadressen van de donateurs te beschikken, zie ook de oproep daartoe op onze website.

Een belangrijk thema dit jaar blijft de noodzakelijk permanente aandacht voor het culturele erfgoed in Almelo. Dat geldt zowel voor de betrokken erfgoedorganisaties, andere partijen, zoals bouwers en ontwikkelaar, maar zeker ook voor de gemeente Almelo. Het bestuur van de stad, college en raad, mag wat dat betreft nog wel een stevige stap voorwaarts maken. Weliswaar is er een actuele erfgoednota, een bescheiden budget en enige (volstrekt onvoldoende) ambtelijke capaciteit, maar de constatering blijft dat de ambities toch erg beperkt zijn.

Dat is eigenlijk doodzonde. Een historische stad als Almelo met een boeiend verleden en een uitdagende toekomst verdient beter. Investeren in cultureel erfgoed doe je niet alleen om het verleden te koesteren, maar het kent ook een serieuze economische component: het trekt bezoekers, toeristen, het draagt bij aan het verblijfsklimaat en daarmee wordt Almelo ook gestimuleerd als vestigingsplaats. Kortom investeren in cultureel erfgoed rendeert!

Ik schrijf dit op de dag (17 februari 2021) dat er in Tubantia terecht aandacht wordt besteed aan de herontwikkeling van de voormalige monumentale Kolkschool (gebouwd in 1903) in een wooncomplex en aan het plan om het Bevrijdingsmonument uit 1950 eindelijk een waardige plaats te geven. Gelukkig toch enkele lichtpuntjes en dank aan degenen die zich hiervoor inzetten.

Als Historische Kring blijven wij ons, samen met andere organisaties inzetten voor het erfgoed in de stad, maar om dat te kunnen doen hebben we, naast middelen, ook handen nodig en daarom doe ik nogmaals een beroep op u om een vacature in het bestuur te helpen vervullen!

Voor nadere informatie hierover ben ik zowel via de mail (t.vanrijmenam@gmail.com), als telefonisch bereikbaar (0620540764). Ik reken op u.

Met hartelijke groet,

Theo van Rijmenam, voorzitter